

Liliana Lewandowska

ORCID 0000-0001-7664-1654

Ludzie pietyzmu gdańskiego*

Streszczenie: Pod koniec XVII w. pod wpływem wydarzeń niemieckich także w Gdańsku pojawił się ruch pietystyczny, który w umiarkowany sposób oddziaływał na lokalną gminę ewangelicką i dążył do dynamizacji życia religijnego oraz aktywizacji laikatu poprzez pogłębiającą formację chrześcijańską. Pietyzm cieszył się tu przeciętną popularnością, choć z uwagi na ortodoksyjne luterzańskie władze miasta skoncentrowany był raczej na prowadzeniu działalności apologetycznej i polemicznej niż faktycznie duszpasterskiej. Do jego bardziej znanych i z pewnością nieanonimowych przedstawicieli, o których traktuje ten tekst, należeli Constantin Schütz (1646–1712), Ernst Lange (1650–1727), Johann Georg Abicht (1672–1740) i Paweł Świetlicki (1699–1756), którzy mocno wpłynęli na kształt lokalnego ewangelickiego dyskursu teologicznego.

Słowa kluczowe: Constantin Schütz (1646–1712), Ernst Lange (1650–1727), Johann Georg Abicht (1672–1740), Paweł Świetlicki (1699–1756), pietyzm, Gdańsk, wczesna nowożytność

Summary: The Figures of Gdansk Pietism

At the end of the 17th century, under the influence of German events, a Pietist movement also appeared in Gdańsk. It had a moderate impact on the local Evangelical community, sought to dynamize religious life and activate the laity through a deep Christian formation. Pietism enjoyed an average popularity here, although because of the orthodox Lutheran authorities of the city, it was focused on conducting apologetic and polemical activities rather than actually pastoral ones. Constantin Schütz (1646–1712), Ernst Lange (1650–1727), Johann Georg Abicht (1672–1740) and Paweł Świetlicki (1699–1756) were his more well-known and

* Tekst powstał jako rezultat prac badawczych prowadzonych dzięki wsparciu finansowemu Narodowego Centrum Nauki w latach 2017-2020 (projekt pt. „Religijne pisma polemiczne z lat 1692–1702 – kulturowe dziedzictwo europejskiej myśli pietystycznej w kontekście wielowyznaniowości wczesnonowożytnego Gdańska” / „Religious polemical writings from the years 1692 to 1702 – cultural heritage of the European Pietistic thought in the context of multi-denominationalism of early modern Gdansk”; nr umowy UMO-2016/21/D/HS3/02410 do projektu badawczego nr 2016/21/D/HS3/02410).

certainly non-anonymous representatives, about whom this text deals. They strongly influenced the shape of the local Evangelical theological discourse.

Keywords: Constantin Schütz (1646–1712), Ernst Lange (1650–1727), Johann Georg Abicht (1672–1740), Paweł Świetlicki (1699–1756), pietism, Gdansk/Danzig, early modern period

Pietyzm jako zjawisko przynależne do historii poreformacyjnego Kościoła luterańskiego, uważany współcześnie za jego oddolny ruch odnowy o charakterze pobożnościowym, znalazł się w centrum zainteresowania historyków zachodnich (głównie badaczy niemieckich i amerykańskich), lecz w polskim dyskursie naukowym funkcjonuje nadal jako zagadnienie niemalże bez desygnatu. Wprawdzie dla Śląska (Cieszyńskiego) temat ten przeanalizowany został głównie przez Krystyna Matwijowskiego¹, ale dla Prus Królewskich czy Książęcych brakuje nadal wnikliwych, wyczerpujących studiów z tego właśnie rozdziału historii Kościoła ewangelickiego. Krótkie wzmianki w wydanych do chwili obecnej artykułach naukowych nie wyczerpują bowiem całego bogactwa materiału źródłowego².

¹ Zob. np. K. Matwijowski, *Badania nad dziejami pietyzmu na Śląsku*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia” 109/1501(1993) (*Studia i materiały źródłowe z dziejów nowożytnych*, red. K. Matwijowski), s. 45–54; tenże, *Pietyści a Konwencja w Altranstädt*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia” 178/3148(2009) (*Religia i polityka. Kwestie wyznaniowe i konflikty polityczne w Europie w XVIII wieku*, red. L. Harc, G. Wąs), s. 209–214; tenże, *Studia i szkice z dziejów protestantyzmu na Śląsku*, Wrocław 2015; tenże, *Z działalności pietystów w księstwie cieszyńskim*, „Śląski Kwartalnik Historyczny ‘Sobótka’” 17/2(1962), s. 165–189; tenże, *Z dziejów pietyzmu na Śląsku (oddziaływanie ośrodka hallskiego na śląskich protestantów)*, „Śląski Kwartalnik Historyczny ‘Sobótka’” 3/4 (1982), s. 542–550; tenże, *Z dziejów pietyzmu na Śląsku ze szczególnym uwzględnieniem Ziemi Oleśnickiej*, [w:] *Milenium Kościoła na Śląsku. Materiały sympozjum zorganizowanego przez Katedrę Historii Kościoła i Patrologii Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego w dniu 31 maja 2000 roku*, red. J. Kopiec, Opole 2000, s. 147–153.

² K. Cieślak, *Między Rzymem, Wittenbergą a Genewą. Sztuka Gdańska jako miasta podzielonego wyznaniowo*, Wrocław 2000; S. Kościelak, *Dzieje wyznaniowe w Prusach Królewskich w XVI–XVIII w.*, [w:] *Prusy Królewskie. Społeczeństwo. Kultura. Gospodarka. 1454–1772*, red. E. Kizik, Gdańsk 2012, s. 204–263; tenże, *Gdańsk XVI–XVIII wieku – bezpieczna przystań dla religijnych uchodźców? Z dziejów koegzystencji międzywyznaniowej w epoce nowożytnej*, „Studia Historica Gedanensia” 5(2014), s. 196–216; E. Kotarski, *Gdańskie spory wokół pietyzmu w XVII wieku*, [w:] *Corona scientiarum. Studia z historii literatury i kultury nowożytnej ofiarowane Profesorowi Januszowi Pelcowi*, red. J. A. Chrościcki, J. Głazewski, M. Prejs, K. Mrowcewicz, Warszawa 2004, s. 303–317; H. Neumeyer, *Die evangelischen Kirchen im Königlichen Preußen*, [w:] *Handbuch der Geschichte Ost- und Westpreußens*,

Na podstawie dotychczasowych ustaleń wiadomo jednak, że Gdańsk, jedno z ważniejszych miast pruskich, stał się pod koniec XVII wieku areną ostrych polemik między ortodoksją luterąską a pietyzmem, które wywołały żywą reakcję także w Rzeszy Niemieckiej i mocno wpłynęły na kształt dyskursu teologicznego wśród tamtejszych luteranów. Wydarzenia z ostatniej dekady tego stulecia (1692/1693–1703) utrwaliły się w historiografii pod ogólną nazwą sporów pietystycznych, w które uwikłany został dr Samuel Schelwig (1643–1715), gdański teolog ortodoksyjny, pastor kościoła Świętej Trójcy i rektor Gdańskiego Gimnazjum Akademickiego, polemizujący z nauką Philippa Jakoba Spenera (1635–1705), prepozyta i radcy konsystorza przy kościele św. Mikołaja w Berlinie oraz autora programowego pisma pietyzmu pt. *Pia desideria*³. Przyjmuje się, iż czas ten może stanowić symboliczne narodziny tego ruchu w gdańskim Kościele ewangelicko-augsburskim.

cz. II/1: *Von der Teilung bis zum Schwedisch-Polnischen Krieg 1466–1655*, red. E. Opge-noorth, Lüneburg 1994, s. 161–166; tenże, *Kirchengeschichte von Danzig und Westpreußen in evangelischer Sicht*, t. 1–2, Leer 1971; S. Salmonowicz, *Pietyzm na Pomorzu polskim oraz w Wielkopolsce w pierwszej połowie XVIII wieku*, „Roczniki Humanistyczne” 27(1979), z. 2, s. 95–105. Z uwagi na brak szerszego dyskursu naukowego na temat pietyzmu w Gdańsku odsyłam do własnych prac: zob. L. Lewandowska, *Zwischen der lutherischen Orthodoxie und dem Pietismus in Danzig im Ausgang des 17. Jahrhunderts*, [w:] *Documenta Pragensia XXXIII (Město v převratech konfesionalizace v 15. až 18. století)*, Praha 2014, s. 483–505; taż, *Danzig inmitten konfessioneller Lehrstreitigkeiten im 17. Jahrhundert*, [w:] *Reformatio Baltica. Kulturwirkungen der Reformation in den Metropolen des Ostseeraums*, red. H. Assel, J. A. Steiger, A. E. Walter, Berlin – Boston 2018, s. 511–521; taż, *Dr. Samuel Schelwigs „Itinerarium Antipietisticum” von 1695*, [w:] *Reisen, Wahrnehmen, Kommunizieren im deutsch-polnischen Kontext in der Frühen Neuzeit: Festschrift zum 65. Geburtstag von Prof. Dr. Włodzimierz Zientara*, red. J. Kodzik, A. Mikołajewska, Bremen 2019, s. 99–118; taż, *Kampf gegen den pietistischen „Schwarm-Teuffel”. Zu Samuel Schelwigs Streitschriften aus dem Danzig des 17. und 18. Jahrhunderts*, [w:] *Jahrbuch des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im Östlichen Europa*, t. 22: *Reformation*, Oldenburg 2015, s. 175–187; taż, *Samuel Schelwig (1643–1715). Dem (un)bekannten Danziger zum dreihundertsten Todestag. (Nie)znanemu gdańszczaninowi w trzechsetną rocznicę śmierci*, Toruń 2015; taż, Philipp Jakob Spener (1635–1705): *Erbauliches Send-Schreiben von Lesung heiliger Schrift*, [w:] *Archeografia i interpretacja źródeł. Studia ofiarowane Profesorowi Januszowi Tandeckiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin* [w druku]; taż, *Praktyczne chrześcijaństwo. Studium gdańskich sporów pietystycznych 1692–1703*, Toruń 2020; L. Górska, *Samuel Schelwig als Gegner pietistischer Tendenzen im Danzig des 17. und 18. Jahrhunderts*, „Westpreußen-Jahrbuch” 64(2014), s. 57–66.

³ Ph. J. Spener, *Pia desideria oder herzliches Verlangen nach gottgefälliger Besserung der wahren evangelischen Kirche*, Frankfurt/M. 1675; zob. także F. J. Spener, *Pia desideria*, Bielsko-Biała 2014.

W kolejnych latach, mniej więcej aż do połowy osiemnastego stulecia⁴, istniał tam obok tradycyjnego nurtu lutereckiego także odłam pietystyczny w odmianie umiarkowanej, gdyż radykalizm, który w wariantcie niemieckim przejawiał się przede wszystkim w procesach organizowania życia wiernych w ramach tzw. konwentykli (*Collegia pietatis*), nigdy nie został tu zaakceptowany, a często wiązał się nawet z surowymi sankcjami karnymi. Mimo tej powściągliwości władz miejskich nawet ostrożne formy aktywności pietystów, nawołujących do reformy praktyk religijnych, nie pozostały bez wpływu na życie eklesjalne całej lokalnej gminy ewangelickiej. Działo się tak nie tylko w ramach nierzadko przeintelektualizowanych polemik z ortodoksją luterańską, ale i w procesie stopniowej legitymizacji tolerancji wyznaniowej oraz definiowania wymagań i kształtu opieki duszpasterskiej nad poszczególnymi wspólnotami kościelnymi, nad którymi czuwali doświadczeni kaznodzieje.

Wspomniany wyżej Ph. J. Spener uznawany jest oficjalnie za „patriarchę”, „ojca” pietyzmu, a zarysowany przez niego program odnowy Kościoła ewangelickiego cieszył się niesłabnącym zainteresowaniem wielu pokoleń teologów luterańskich, skoncentrowanych odtąd na intensywnej i „uwewnętrznionej”, tj. uświadamiającej katechizacji laików. Do jego zwolenników, których sylwetki i działalność zostaną przeanalizowane poniżej, należeli w Gdańsku pod koniec XVII i w pierwszej połowie XVIII w. m.in. Constantin Schütz (1646–1712), Ernst Lange (1650–1727), Johann Georg Abicht (1672–1740) oraz Paweł Świetlicki (1699–1756), a także liczna grupa raczej anonimowych „entuzjastów”, których S. Schelwig w kazaniu z 1695 r. wspominał niezbyt przychylnie w słowach: „Schismaticos, Rottenmacher, Singularisten, Sonderlinge, Neulinge, Schwärmer”⁵. Warto przy tym jednak zauważyć, iż szeroko pojmowana

⁴ Datę początkową tego okresu umownie wyznacza opublikowanie przez Samuela Schelwiga przedmowy do propagandowego, antypietystycznego pisma konstatającego istnienie nowego ruchu pt. *Gründliches und wolgesetztes Bedencken/Von der Pietisterey: Welches Zum Unterricht und Warnung/für die Christl. Gemeine/hier und an andern benachbarten Orten/Nebst Einer Vorrede/Dem öffentlichen Druck übergiebet/Und zu bedachtsamer Lesung und fleißiger Behertzigung/wolmeinend recommendiret/D. Samuel Schelwig/Des Athenäi in Dantzig Rector, der Gemeinde zur H. Dreyfaltigkeit Pastor/und S. S. Theol. Professor, Dantzig 1693*; datę końcową z kolei rok 1756, w którym ukazało się pismo E. A. Bertlinga pt. *Deutliche und mit den eigenen Worten Orthodoxer Theologen Ausgefertigte Vorstellung Was die Lutherische Kirche von der Kraft der Heil. Schrift lehre und nicht lehre?*, Dantzig 1756, o czym będzie mowa poniżej.

⁵ Por. S. Schelwig, *Eine Christliche Predigt/Von Aufstreibung Des Schwarm-Teuffels/Am dritten Sonntage in der Fasten/Oculi genandt/Des 1695. Jahres auß Luc XI. 14. seqq. In der*

działalność duszpasterska (homiletyczna i literacka) pietystów gdańskich nie może być porównywana z podobną twórczością czołowych teologów tego ruchu w Niemczech. Z wielkim prawdopodobieństwem przyczyną takiego stanu rzeczy był głównie prowincjalny charakter pruskiego Kościoła ewangelickiego, niemającego większego znaczenia dla procesów zachodzących w Rzeszy. Mimo to wpływ gdańskich teologów na lokalną liturgię kościelną i propagowane wzorce etyczne pozostawał duży.

Prawdopodobnie najdonioślejszą rolę w gdańskim pietyzmie odegrał Constantin Schütz, teolog luterański urodzony dnia 14 września 1646 r. w Gdańsku, który po ukończeniu nauki w tamtejszym gimnazjum podjął studia w Królewcu, Wittenberdze, Lipsku i Jenie. W 1673 r. powrócił do rodzinnego miasta, gdzie po złożeniu egzaminów teologicznych włączony został do grona duchownych i otrzymał parafię wiejską w Cedrach Wielkich na Żuławach Wiślanych. Kilka lat później, w 1680 r., wybrany został na diakona kościoła św. Katarzyny, obejmując także stanowisko drugiego pastora (*pastor secundus*) w kościele Wniebowzięcia NMP w Gdańsku (1680–1712). Od grudnia 1682 r. (po śmierci Aegidiusa Straucha, 1632–1682) do maja 1685 r., a potem również w latach 1702–1705 (po śmierci Andreasa Kühna, 1624–1702) pełnił funkcję wiceseniora Ministerium Duchownego w Gdańsku. Zmarł 12 kwietnia 1712 r.⁶

Schütz był wyraźnie zafascynowany nauką Spenera. I choć nigdy oficjalnie nie potwierdził przynależności do ruchu pobożnościowego, jego działalność kaznodziejska i duszpasterska przeniknięta była pietystyczną troską o po-

Kirchen zur H. Dreyfaltigkeit/bey sehr Volckreicher Versammlung/gehalten von D. Samuel Schelwigen/Prof. Publ. des Athenaei Rectore, und selbiger Kirchen Pastore: Nebenst einem Anhangeworinnen unter andern Von dem schwärmerischen Büchlein/Informatorium Biblicum genandt/kurtze Anregung gethan/Und ein Mittel Zum gütlichen Vergleiche fürgeschlagen wird, Dantzig 1695, s. 3–4.

⁶ Por. *Personalialia* (własnoręcznie przygotowany życiorys C. Schütza), [w:] J. L. Fischer, *Das im Segen bleibende Bedächtnüß/Zur letzten und wohl-verdienten Ehre/Dem weiland Hoch-Ehrwürdigen/in Gott andächtigen und Hochgelahrten HERRN Constantin Schützen/Durch die Gnade Gottes in das zwey- und dreyssigste Jahr bey der Ober-Pfarr-Kirchen zu S. Marien in Dantzig/Hoch-verdienten PASTORI, Als Dessen entseelter Körper Anno 1712. den 28. April. mit Christ-üblichen Ceremonien Bey Volck-reicher Begleitung Zu Seiner Ruhekammer gebracht wurde/In einer Aus den Worten Pauli Philipp. III, v. 13.14.15. und 16. gehaltenen Christl. Leich-Predigt [...]*, Danzig 1712, s. 33–47; A. Bertling, *Schütz, Constantin S.*, [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie*, t. 33, Leipzig 1891, s. 116–117; L. Górska, *Theatrum atrocissimorum factorum. Religiöse Pestbewältigung in Danzig 1709*, Tönning 2010, s. 227–228.

głębia i dojrzałą formację chrześcijańską. Tak ukształtowane zaangażowanie pastoralne, oparte na idei tworzenia „Kościoła relacji” oraz na podkreślaniu sensu bliskości z Bogiem, a także negujące szkolne podejście do uprawianej teologii, przysporzyło mu krytyki ze strony Samuela Schelwiga, który zarówno na ambonie, jak i w licznych pismach polemicznych oraz urzędowych ubolewał nad oczywistym brakiem wierności wobec „czystej” doktryny Marcina Lutra i żądał zaprzestania głoszenia „nowinek pietystycznych”. Liczne zażalenia składane przez obu oponentów na ręce przedstawicieli Rady Miasta zaowocowały już w 1693 r. wszczęciem procedur, mających na celu zbadanie sprawy i doprowadzenie do pojednania. Komisja nie stwierdziła jednak odstępstw od prawowiernej nauki luterkańskiej, choć uznała różnice w zakresie sposobu głoszenia prawd wiary i zaleciła większą wstrzeźliwość oraz zaniechanie wszelkich działań zmierzających do eskalacji konfliktu. Nie pomogło tu wręcz teatralne podarcie listów zażaleniowych czy solenne przyrzeczenie większej dbałości o dobro Kościoła lokalnego. Schütz nadal zdawał się popierać pietystów, czemu wyraz dawał głównie na ambonie kościoła mariackiego.

Kiedy w 1693 r. ukazało się *Ausführliche Beschreibung des Unfugs der Pietisten*⁷, pismo Johanna Benedicta Carpzova obnażającego rzekomo prawdziwe oblicze „sekty pietystów”, Schütz poczuł się zobligowany do opublikowania wygłoszonego wcześniej kazania pt. *Christliche Erinnerung An die Evangelische Lutherische Gemeinde in Dantzic*⁸, w którym dla odmiany podkreślał heroiczną cnotę prześladowanych zwolenników dyscypliny moralnej Spenera oraz ubolewał nad surową oceną wytycznych dotyczących prowadzenia pobożnego życia („Dieses bin ich nicht in Abrede/daß ich wol ehemahls auff öffentlicher Cantzel beklagt habe/daß es leider! in unser Kirchen zu einem grossen Aergerniß gerathen/daß das studium exercendae pietatis, und wie man Gottselig leben soll/eine materia litis, eine Ursach zu zancken seyn müsse”⁹). Także Ministerium Duchowne, które niewiele później zagłębiło się w nauczanie gdańskiego

⁷ J. B. Carpsov, *Außführliche Beschreibung Des Unfugs/Welchen Die Pietisten zu Halberstadt im Monat Decembri 1692. ümb die heilige Weyhnachts-Zeit gestiftet. Dabey zugleich von dem Pietistischen Wesen in gemein etwas gründlicher gehandelt wird*, [s.l.] 1693.

⁸ C. Schütz, *Christliche Erinnerung An die Evangelische Lutherische Gemeinde in Dantzic/Wider einen ausländischen Verläumbder/Aus freudiger Bezeugung Eines guten Gewissens/Der Warheit zur steuer/Gestellet von Constantino Schützen/Pastore an der Ober-Pfarr-Kirchen*, Dantzic 1693.

⁹ Tamże, s. 7–8.

pietysty, zdawało się nie pojmować sensu „Pietas und Gottseligkeit”, będącymi „nichts anders als die Nachfolge Jesu Christi”¹⁰.

Kolejny etap zmagania Schütza stanowiła już coraz bardziej konsekwentna i metodycznie obmyślana konfrontacja z nierzadko emocjonalnie nasyconymi oskarżeniami Schelwiga. Przykładem tak rozumianej apologii był choćby druk *Apologia Catalogo Schelguigiano Opposita* (1695)¹¹, stanowiący reakcję m.in. na Schelwigowe pisma z tego samego roku pt. *Pietismus Schützianus Dom. Jubilate An. 94. per Confessionem publicam declaratus*¹² oraz *Catalogus Errorum Schützianorum*¹³. Ze względów formalnych skargi Schelwiga zostały oddalone, a on sam otrzymał zakaz polemizowania z Schützem. Mimo takiej decyzji Rady, a także stanowczej ingerencji trzeciego ordynku batalia kaznodziejska trwała nadal, a w jej rezultacie drukiem ukazały się kolejne pisma ortodoksyjnego pastora Świętej Trójcy, przepelnione donosami na fanatycznych wyznawców pietyzmu¹⁴. Ponieważ zasadnicza ich wymowa nie odnosiła się bezpośrednio do wydarzeń gdańskich, lecz koncentrowała raczej na możliwych drogach powrotu do ortodoksji luteranńskiej, nazwisko wiceseniora Ministerium nie pojawiało się w nich niemalże wcale. Wyjątek stanowił jedynie suplement do *Christliche Predigt/ Von Aufstreibung Des Schwarm-Teuffels* (1695), w którym Schelwig – wprawdzie niechętnie, aczkolwiek bezceremonialnie – wprost nawiązał do Schütza i jego zwolenników, a ten odpowiedział mu publikacją *Versicherung An*

¹⁰ Tamże, s. 8–9.

¹¹ C. Schütz, *Apologia Catalogo Schelguigiano Opposita Ad Magnificum Senatium Gedanensem. Das ist: Constantini Schützens/Pastoris an der Ober-Pfarr-Kirchen zu Sanct Marien: Gänzliche Verantwortung/Wider den von Hr. D. Sam. Schelwig aufgebrachtem Catalogum Errorum Schützianorum*, Danzig 1695.

¹² Por. tamże, s. 12.

¹³ S. Schelwig, *Denvnciation, gegen Herrn Constantin Schützen/Pfarern zu S. Marien/unter dem Titul Catalogi Errorum, Das ist Eines Registers Der Irrthümer/Vor E. WolEdlen und Hochweisen Rathe der Stadt Dantzic/Den 30. Augusti 1694. abgelegt von Samuel Schelwigen/SS. Theol. D. Prof. Publ. Athenaei Rectore und zur Heil. Dreyfaltigkeit Pastore*, Danzig 1695.

¹⁴ S. Schelwig, *Kurtze Wiederholung Der Evangelischen Warheit/Zu einigen Lehr-Puncten/Betreffende die Artickel Vom Gesetz und Evangelio/Vom Glauben und den Wercken/Von der Rechtfertigung und Heiligung. Um der unverantwortlichen Neugierigkeit zu steuern/und die Recht-Gläubige für Gefahr und Schaden zu warnen/Wolmeinend zu Papier gebracht/Von D. Samuel Schelwigen/Des Athenaei in Dantzic Rectore und Professore, wie auch zur H. Dreyfaltigkeit daselbst Pastore*, Franckfurt und Leipzig 1695; idem, *Eine Christliche Predigt/Von Aufstreibung Des Schwarm-Teuffels* (zob. przyp. 5).

*die Christliche Gemeine*¹⁵, a potem również *Gründliche Vorbereitung Zu der gänzlichen Verantwortung*¹⁶ (1695), które stały się poligonem dla wzajemnych oskarżeń i przenoszenia odpowiedzialności za powstałe nieporozumienia.

Wkrótce, dnia 15 czerwca 1695 r. Rada Miasta wraz z wszystkimi ordynkami wypracowała deklarację¹⁷, która zawierała wprawdzie postanowienie o definitywnym zakończeniu sporu pod karą suspensy, lecz zasadniczo bagatelizowała istnienie problemu. W kolejnych latach nie odnotowano, jak się zdaje, mniejszej liczby skarg na niezyczliwość między teologami gdańskimi. Dało się jednak zauważyć ich zmęczenie długotrwałą polemiką, dlatego stopniowo rezygnowali oni z wzajemnych oskarżeń. Ostatnie pisma polemiczne ukazały się jeszcze w 1702 r.¹⁸, lecz próba syntezy dotychczasowych inkryminacji nie miała już większego znaczenia. Spór zakończył się rok później jedynie formalnym pojednaniem teologów¹⁹.

Trudno orzec z całą stanowczością, czy Constantin Schütz wyszedł z opisanych powyżej kontrowersji obronną ręką. Administracyjnie wyparł się na pewno wszelakiej nauki niezgodnej z doktryną Lutra i zachował funkcje w mieście, które zapewniły mu uznanie i autorytet. Z zachowanych źródeł drukowanych z końca XVII wieku można wnioskować, iż głoszone przez

¹⁵ C. Schütz, *Versicherung An die Christliche Gemeine/Daß eine gründliche und gnugsame Verantwortung Wider Hr. D. Sam. Schelguigs ungegründete Auflagen bald folgen soll*, [s.l.] [1695].

¹⁶ C. Schütz, *Gründliche Vorbereitung Zu der gänzlichen Verantwortung/Weßwegen die Christl. Gemeine ist versichert worden: Betreffend das Informatorium Biblicum, und den Anhang/bey der Predigt Hrn. D. Samuel Schelguigs/Die Er von Austreibung des Schwarm-Teuffels gehalten: Sammt einer Abfertigung Der Erinnerung: gestellt von Constantino Schützen/Pastore an der Ober-Pfarr-Kirchen*, Dantzig 1695.

¹⁷ *Declaratio E. Rahts/aus Schluß Sämbtl. Ordnungen/der Stadt Dantzig; Die Streitigkeiten Zwischen Hn. D. Samuel Schelguig und Hn. Constantin Schützen belangende*, Danzig 1695.

¹⁸ S. Schelwig, *Pomum Eridos, Das ist: Der unglückseelige Zanck-Appfel/So unter E. Ehrw. Ministerium zu Dantzig gefallen/In einer Manifestation, Remanifestation, Und Nöthigen Anmerkungen bey letztgedachter Schrift/fürgestellt/Und der Beurtheilung des Christlichen und vernünfftigen LESers übergeben/von D. Samuel Schelwigen*, [s.l.] 1702; C. Schütz, *Heilsame Artzeney Gegen Herr Doct. Samuel Schelwigs/eigenen und eingemachten Zanck-Appfel: Den Gifft seiner lüsternden und beißigen Zähne Damit abzureiben: Aus der Wahrheit in der Furcht Gottes zubereitet und fürgetragen von Constantino Schützen/Pastore an der Ober-Pfarr-Kirchen*, [s.l.] 1702.

¹⁹ Szerzej na ten temat zob. L. Lewandowska, *Praktyczne chrześcijaństwo* (zob. przyp. 2), a także E. Schnaase, *Geschichte der evangelischen Kirche Danzigs actenmässig dargestellt*, Danzig 1863, s. 332–353.

niego prawdy nie odbiegały dalece od tradycyjnej wykładni ewangelickiej, a jedynie bardziej koncentrowały się wokół idei „upraktycznienia chrześcijaństwa”. Nie wiadomo jednak, czy jego działalność kaznodziejska także w późniejszym czasie pozostawała pod wpływem ducha pietyzmu. Mimo to zapewniła mu bezsprzecznie popularność wśród szerokich kręgów pietystycznych w ówczesnej Europie, choć raczej – według wszelkiego prawdopodobieństwa – utrwalając jego rolę „męczennika”.

W opisane wydarzenia z końca XVII wieku zaangażowany był również Ernst Lange, poeta, pisarz pieśni religijnych (ur. 3 stycznia 1650 r. w Gdańsku, zm. 20 sierpnia 1727 r. tamże). Był on sekretarzem w Gdańsku i na polskim dworze w Warszawie, a od wczesnych lat 90-tych tego samego stulecia ławnikiem, potem rajcą w swoim rodzinnym mieście. W 1698 r. odbył podróż do Niderlandów, gdzie spotkał się z nauczaniem mennonitów i pietystów. Po powrocie do Gdańska dzięki szerokim kontaktom z tymi właśnie grupami wyznaniowymi popadł w nielaskę u pastorów ortodoksyjnych, którzy otwarcie krytykowali go za wyrażanie słów aprobaty dla odmiennej interpretacji nauki Lutera. W opublikowanej w pierwszej i drugiej dekadzie XVIII wieku poezji religijnej czerpał początkowo inspiracje z pieśni Wielkiego Reformatora, później tworzył samodzielnie do melodii luterańskiego chorału. Jego twórczość znalazła powszechne, choć niezbyt głębokie uznanie, ale do dzisiaj odnaleźć ją można w wielu śpiewnikach kościelnych. Najbardziej znaną pieśnią Langego z tego okresu jest *Unter denen großen Gütern, die uns Christus zugeteilt*²⁰.

O konflikcie między Ernstem Langiem i Friedrichem Christianem Bücherem (1651–1714), ortodoksyjnym pastorem kościoła św. Katarzyny, oraz wspomnianym wyżej Samuelem Schelwigiem donosi anonimowy druk z 1700 r. pt. *Das Unvergleichliche Bild Orthodoxorum Orthodoxissimi*²¹, zaświadczający o licznych

²⁰ Por. Lange, Ernst, [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie*, t. 17, Leipzig 1883, s. 623–624; Chr. G. Jöcher, *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*, t. 3, Delmenhorst 1810, kol. 1198–1199; J. Scherf, *Nacht aus Licht: 526 geistliche Abendlieder und -gedichte aus 5 Jahrhunderten*, Norderstedt 2020, s. 168.

²¹ *Das Unvergleichliche Bild Orthodoxorum Orthodoxissimi: i. e. Dn. D. Samuelis Schelwigii, Prof. Past. ac Rect. Gymn. Gaedan. Welches ehemals schriftlich von Dem Wohl-Edlen/Vesten und wohlweisen Herrn Ernst Langen/Raths-Verwandten und Richtern der alten Stadt Dantzig/sehr nette mit den naturälsten Farben in dieser Retorsion und Apologia gestellet/Itzo aber der curiosen Welt zum Nachsinnen zum Druck befördert von Einem Liebhaber der Catholischen Wahrheit/F. F.*, Amsterdam 1700.

oszczerstwach („mit heßlichen Schmälen und Lästern”²²), jakimi Lange obrzucony został z uwagi na rzekomą niewierność wobec nauki ewangelickiej. *Nota bene* zarzuty te publicznie wypowiedzieć miał Schelwig na ambonie podczas płomiennego kazania, pełnego „fleischlicher Rachgier/Gall und Bitterkeit”²³, wygłoszonego na okoliczność uroczystości Trójcy Świętej. Kaznodzieja nie oszczędził w nim także Rady Miasta, tym samym uchylbiając jej autorytetowi, za co Lange domagał się nałożenia surowej kary. Swoją dezaprobatę wyraził zresztą także w związku z nieudaną spowiedzią u obu – pozornie prawowiernych, lecz raczej klamliwych – pastorów, którzy prowadzić mieli epikurejskie życie i głosić zamiast ducha Chrystusa nauki diabła. Niestety, również Lange stał się obiektem krytyki z uwagi na liczne „niechrześcijańskie” książki i pisma, które posiadał w swojej bibliotece, przychyłność wobec mennonitów i kwaków oraz iluzyjne przywiązanie do Lutra.

W 1701 r. ukazał się kilkustronicowy druk S. Schelwiga²⁴, w którym manifestował on nie tylko swoje zdziwienie z powodu publikacji wymienionego wyżej paszkwilu, ale i współczucie czy nawet radość, że zyskał w ten sposób możliwość polemizowania z bezbożnym, fanatycznym człowiekiem, propagującym chiliazm. Dla teologa jego pokroju było to prawdziwe wyzwanie. Z tego samego względu przygotował również polemiczne pismo pt. *Ehren-Rettung wider Herrn Ernst Langen*²⁵, w którym nie tylko poparł dotychczasowe działania Rady Miasta i Ministerium Duchownego w jego osobistych zmaganiach z bezpodstawnymi oszczerstwami, ale i rozliczył się z Ernstem Langiem, tytułowym „abscheulicher Schwärmer und grimmiger, jedoch ohnmächtiger Feind aller treuen Diener Christi”, wskazując na konieczność zachowania przez niego pokory wobec wykwalifikowanych i kompetentnych pastorów gdańskich. W tre-

²² Tamże, brak paginacji.

²³ Tamże, brak paginacji.

²⁴ S. Schelwig, *Versicherung/Daß seinem Widersacher/dem greulichen iedoch ohnmächtigen Feinde Aller redlich-gesinneten Lehrer im H. Predigt-Ampte/Der Evangelisch-Lutherischen Kirchen/Auff dessen giftige Läster-Schrift/Retorsio und Apologia genannt/In kurzem/mit Gottes Hülffe/durch den Druck außführlich geantwortet werden solle*, Amsterdam 1701.

²⁵ S. Schelwig, *Ehren-Rettung/Entgegen gesetzt den unchristlichen Lästerungen/Ernst Langens/Eines abscheulichen Schwärmers/und grimmigen/jedoch ohnmächtigen Feindes/aller treuen Diener Christi/so die Evangelische Warheit wider die falsche Apostel und betrügli-che Arbeiter vertheidigen. Im Jahr Christi MDCCIII, [s.l.] [1703].*

ści druku ponownie podkreślono liczne przewinienia rajcy miejskiego („Er bildet den Leuten ein/daß er ein Pietist sey. Ich habe ihm aber wohl hundertmahl das Contrarium erwiesen/daß er unter die Impietisten gehöre”; „Er liest die Bibel seine Schelmstücke zu bescheinigen/und hat die Concordantien dabey/daraus holet er bey den Processen, was zu seinem Scopo dienet/wenn er die Parten genug gezauselt hat. [...] Lange hat Gott allezeit im Munde/aber Legion-Teuffel im Hertzen”²⁶). Fakt jego zafascynowania nowinkarstwem, a także brak przywiązania do jedynej prawdy chrześcijańskiej oraz lekceważący stosunek do urzędu kaznodziejskiego i deprecjonowanie posługi duszpasterkiej naraziły go zapewne na zrozumiałe słowa krytyki ze strony Schelwiga.

Przez cały ten czas Lange wykazywał żywe zainteresowanie nauką pietystyczną, zdawał się nawet kwestionować niekiedy prawdziwość nauki zawartej w księgach symbolicznych, w tym jedność Chrystusa z Bogiem i Duchem Świętym, oraz wątpić w podstawowe prawdy wiary. Z tego powodu na początku 1700 r. jeden z rajców miejskich wydał oświadczenie, w którym stwierdzał wymownie: „Wir haben an ihm eine Schlange im Busen erzogen”²⁷. Z kolei edykt Rady Miasta z 21 czerwca 1701 r.²⁸, ogłoszony w związku z ciężkimi nieporozumieniami między Langiem a Schelwigiem i Bücherem, nie tylko odnotowywał poszczególne kroki prawne adwersarzy, ale i ich działania pozaurzędowe, raniące autorytet przedstawicieli władz miejskich. W rezultacie mocą powyższej uchwały wszelkie oszczerstwa wobec Langa uznano za bezzasadne, a jego poglądy oceniono poprawnie i sprawę ostatecznie umorzono:

„Wie denn E. Raht dieselbe cum omnie effectu vermittelst des gegenwärtigen Schlusses auffhebet/abstellet und annulliret. Cassiret desfals/mortificiret/und aboliret alle und jede Ehrenempfindliche Anzöglichkeiten/die in denen droben denotirten und angezogenen sämbtl. Schrifften befindlich/oder auch unter den Leuten zu des einen oder andern Benachtheiligung spargiret worden/und sonsten münd- oder schriftlich bißhero vorgekommen/so daß dieselbe denen obgenannten Personen insgesamt und besonders an Ihren habenden Ehren/Aembtern/und Würden gantz unvorfänglich/sondern für null und unkräftig/gleich als wären sie niemahls geredet oder geschrieben/zu ach-

²⁶ Tamże, s. 6.

²⁷ Tamże, s. 31.

²⁸ *Schluß E. Rahts Der Stadt Dantzig/Die zwischen Hn. Ernst Langen/und Hn. D. Samuel Schelwig/wie auch Hn. M. Friedrich–Christian Bücher entstandene Mißhelligkeiten betreffende*, Dantzig 1701.

ten seyn werden; wollende/daß von nun an alle diese Streitigkeiten auffhöre/und derselben weder auff der Cantzel noch sonsten/von iemande ferner gedacht/nach auff irgenerley weise directe oder indirecte sie wieder resuscitiret und rege gemacht/sondern in eine vollenkommende Vergessenheit gestellet/übrigens das jenige allenthalben in acht genommen werde/wodurch alles ärgerliche Unwesen nun und ins künfftige überall wird vermieden/hingegenst der allgemeine Ruhestand im Polickey- und Kirchen-Wesen desto mehr befördert und befestiget werden mögen²⁹.

Decyzja Rady okazała się nie mieć większych skutków prawnych, ponieważ ataki Langego na Schelwiga przybrały jeszcze na sile po 6 października 1702 r., kiedy to opublikowane zostało pismo pt. *Pomum Eridos*, stanowiące oficjalny protest Schelwiga wobec ustanowienia mniej wykształconego i pietystycznie usposobionego Constantina Schütza wiceseniorem Ministerium Duchownego. W tym czasie Lange przygotował również instrument notarialny, w którym definitywnie zapewnił o swoim konserwatywnym nastawieniu i tradycyjnym podejściu tak do sprawowanego urzędu, jak i praktyki wiary. Warto jednak zauważyć, że jego postawa w dużej mierze wpłynęła także na późniejszą krytykę wobec działalności duszpasterskiej kaznodziejów gdańskich. Odtąd, być może już w obliczu nowej myśli oświeceniowej, musieli oni przewartościować własne stanowisko wobec procesu katechizacji i ewangelizacji oraz uwzględnić w nim nowe okoliczności głoszenia słowa Bożego i coraz większą świadomość nawet niższych warstw społecznych.

Pod koniec lat 20-tych XVIII wieku, niemalże trzy dekady po wygaszeniu sporów między Schelwigiem a gdańskimi teologami pietystycznymi, Ministerstwo Duchowne ponownie musiało zmierzyć się z pietyzmem i to za sprawą Johanna Georga Abichta (ur. 21 marca 1672 r. w Königsee, zm. 5 czerwca 1740 r. w Wittenberdze), teologa luterańskiego i językoznawcy niemieckiego. Po ukończeniu gimnazjum w Rudolstadt immatrykulowany został na uniwersytecie w Jenie, a rok później w Lipsku, gdzie uzyskał tytuł magistra i w 1702 r. objął stanowisko profesora języka hebrajskiego. W 1708 r. uzyskał stopień doktora teologii ewangelickiej i kilka lat później został rektorem lipskiej uczelni. W 1717 r. mianowany został rektorem Gimnazjum Akademickiego i pastorem kościoła Świętej Trójcy w Gdańsku. Na przelomie lat 20-tych/30-tych udał się do Wittenbergi, gdzie objął funkcję generalnego superintendenta, radcy konsystorza i pastora kościoła miejskiego Najświętszej Marii

²⁹ Tamże, brak paginacji.

Panny. Naukowa działalność Abichta przypadła na okres postępowego myślenia oświeceniowego, którego rzecznikiem stał się mimo braku niezrozumienia ze strony sobie współczesnych. Był on jednym z pierwszych teologów, który ostatecznie zrezygnował z uczestnictwa w tak ożywionej dotąd dyskusji na temat XVII-wiecznego pietyzmu i podjął się otwartej krytyki materializmu filozoficznego w wydaniu Johna Locke'a, Woltera, Gottfrieda Wilhelma Leibniza czy Christiana Wolffa, uznając, iż prowadzić on może do postaw ateistycznych³⁰.

W dotychczasowej historiografii przyjmowano na ogół, iż poglądy Abichta dalekie były od – nawet najmniejszej – przychylności wobec pietyzmu. Stąd też zaskakuje, że za sprawą krótkiego pisma opublikowanego przez niego w języku łacińskim, w którym, definiując istotę prawdziwej *pietas*, podjął rozważania na temat wybranej samodzielnie sentencji „pobożność zaś przydatna jest do wszystkiego” (1Tm 4,8), utożsamiono go wprost z tak krytykowanym ruchem pietystycznym. Sytuacja ta miała miejsce w 1728 r. w związku z rozpatrywanym przez Ministerium wnioskiem niejakiego Wagnera, syna prepozyta pomorskiego, o włączenie go w poczet duchownych Gdańska³¹. Był on absolwentem teologii pietystycznie zorientowanego uniwersytetu w Halle, zwanym z tego względu „Pullus Hallensis”. Z uwagi na niejasne powiązania z niemieckimi pietystami jego wniosek mimo kilkukrotnych prób został ostatecznie odrzucony. Nie mógł on liczyć na wsparcie nawet przychylnie nastawionych przedstawicieli władz miasta.

Pismo Abichta, w którym – jak ubolewano – posłużył się on niejednoznaczny, a przez to problematycznym terminem „Frömmigkeit” zamiast wprost „Pietismus”³², wywarło skutek przeciwny do zakładanego, gdyż niewiele później, dnia 22 listopada 1728 r., Bartholomäus Hauck(e) (1674–1737),

³⁰ Por. F. Lau, *Abicht, Johann Georg*, [w:] *Neue Deutsche Biographie*, t. 1, Berlin 1953, s. 19–20; B. Anemüller, *Abicht, Johann Georg*, [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie*, t. 1, Leipzig 1875, s. 20–21; Chr. G. Jöcher, *Allgemeines Gelehrten-Lexikon*, t. 1, Leipzig 1750, kol. 23–24.

³¹ W zasadzie wniosek Wagnera wpłynął do Ministerium Duchownego już w sierpniu 1724 r., ale z uwagi na powiązania z pietyzmem, których się obawiano, został niemalże od razu odrzucony przez kolegium duchownych. Kolejne podanie datowane było już na maj 1728 r. (odrzucone 28 maja), a potem ponowione 11 czerwca dzięki poparciu seniora Ministerium. Por. Schnaase, *Geschichte der evangelischen Kirche Danzigs* (zob. przyp. 19), s. 84–86.

³² Bardziej jednoznaczne byłoby zapewne stwierdzenie, „dass der Pietismus in jeder Beziehung schädlich sei”, niż „dass die Frömmigkeit zu Allem nütze sei”. Por. Schnaase, *Geschichte der evangelischen Kirche Danzigs* (zob. przyp. 19), s. 86.

od 1709 r. kaznodzieja w Lazarecie³³, przekazał Ministerium notę, w której zdyskredytował zwolenników nauki Ph. J. Spenera, w tak oczywisty sposób afirmowanych przez Abichta. Jednocześnie warto zauważyć, iż sięgnął on niemalże po identyczną dychotomię, którą posłużył się niegdyś Samuel Schelwig, zestawiając *pietas* i *Pietismus*, *Frömmigkeit* i *Frömmeler*³⁴. Wskazawszy na konieczność dostrzeżenia faktycznych różnic między zasługami Chrystusa a własnymi uczynkami, stwierdził, iż za wszelką cenę należy trzymać się tradycyjnej wykładni doktryny ewangelickiej, odrzucając wszelkie jej aberracje. Jak się okazało, wybór tak kontrowersyjnego wersu z Pisma świętego spowodował, iż Abicht uznany został za sympatyka wspomnianego ruchu, gotowego zaryzykować własną, wysoką pozycję w mieście dla utrwalenia poglądów fanatyzujących i sekciarskich oraz propagowania błędów doktrynalnych na miarę muzulmanów, kwaków czy latitudynarystów³⁵.

Mimo trudności w związku z interpretacją niesławnych pojęć teologicznych, Ministerium Duchowne, po rozpatrzeniu obu pism, uznało polemikę Haucka wyłącznie za personalny atak na Abichta oraz nieprecyzyjne zrozumienie jego refleksji i podjęło decyzję o jej zignorowaniu. W obronie prawowierności rektora gimnazjum stanął wtedy także 77-letni pastor kościoła św. Katarzyny Johannes Falck (1652–1729), obwołując Haucka denuncjantem chętnym do niepochlebnych ocen i zaszeregowywania innych. Choć oficjalna odpowiedź oskarżonego teologa zwracała uwagę na nieuzasadnioną afirmację ruchu pietystycznego, nie znalazła dalszej uwagi wśród przedstawicieli kolegium duchownych. Natomiast Abicht, najwyraźniej nieusatysfakcjonowany takim finałem sprawy, jeszcze w 1729 r. dalej podsycal nastroje antypietystyczne, składając doniesienia na Haucka i domagając się – zapewne w obawie przed znie-

³³ Zob. E. Praetorius, *Danziger Lehrer Gedächtniß, bestehend in einem richtigen Verzeichniß der Evangelischen Prediger in der Stadt und auf dem Lande vom Anfange der Evangelischen Reformation bis itzo. Nebst einem Anhang derer Professoren am Gymnasio, und vermehrtem Verzeichniß der seit Anno 1709 hieselbst von E.E. Ministerio U.A.C. tentierten Studiosorum Theologiae*, Berlin/Stettin/Leipzig 1760, s. 24; L. Rhesa, *Kurzgefaßte Nachrichten von allen seit der Reformation an den evangelischen Kirchen in Westpreußen angestellten Predigern auf Veranstaltung des Königlichen Consistoriums*, Königsberg 1834, s. 74.

³⁴ Por. S. Schelwig, *Vorrede*, [w:] *Gründliches und wolgesetztes Bedencken/Von der Pietistery* (zob. przyp. 4), brak paginacji.

³⁵ Por. Schnaase, *Geschichte der evangelischen Kirche Danzigs* (zob. przyp. 19), s. 307–309; Neumeyer, *Kirchengeschichte von Danzig und Westpreußen* (zob. przyp. 2), t. 1, s. 167–168.

slawieniem – upublicznienia debaty, oficjalnych przeprosin i zajęcia przez Ministerium konkretnego stanowiska. Tak się jednak nie stało. Kolegium wydało jedynie świadectwo moralności, potwierdzając prawowierność kaznodziei i kończąc spór. Jeszcze w tym samym roku Abicht powołany został do Wittenbergi i opuścił Gdańsk.

Niewiele później, po wydarzeniach związanych z nadinterpretacją jego poglądów, o poparcie dla pietystów oskarżono Pawła Świetlickiego, teologa ewangelickiego, kaznodzieję, językoznawcę, jednego z założycieli Towarzystwa Przyrodoznawczego w Gdańsku, urodzonego 13 stycznia 1699 r. w Ostródzie. W 1720 r. podjął on studia w Lubece, Rostocku, następnie Wittenberdze, Lipsku, Halle i Frankfurcie, a cztery lata później udał się w kilkuletnią podróż kształcącą po całej ówczesnej Europie. Dnia 26 października 1729 r. otrzymał powołanie na polskiego kaznodzieję w kościele św. Anny (1730–1734). W tym samym czasie objął także lektorat języka polskiego w gdańskim gimnazjum. W 1734 r. mianowany został diakonem, a w 1750 r. pastorem kościoła św. Jana. Zmarł 9 listopada 1756 r. w Gdańsku³⁶.

Materiał źródłowy oraz ustalenia dotychczasowych badaczy potwierdzają, iż Świetlicki wzbudził do siebie niechęć teologów gdańskich kilkakrotnie. W 1736 r. przy okazji nabożeństwa pogrzebowego głosił na przykład, iż katechizacja tych, którzy odrodzili się na nowo³⁷, nie wymaga już nauczania o przykazaniach Bożych. Jego błędy doktrynalne zestawil niewiele później w piśmie pt. *De Sympsychio Fidelium in Ecclesia Apostolica* Johann Daniel Kickebusch (1696–1759), kaznodzieja w kościele św. Jakuba, wyrażając tym samym sprzeciw wobec jawnego odstępstwa od wiary i zarzucając Świetlickiemu naruszenie tradycyjnego porządku kościelnego. Mimo iż sprawą zajęło się Ministerium Duchowne i Rada Miasta, kaznodzieja wyszedł z opresji obronną ręką i to – jak się zdaje – dzięki własnej erudycji, wiedzy i pobożności.

Przez kolejne lata gdański duchowny cieszył się względną sympatią władz miasta. W 1747 r. ukazało się jego główne, przygotowane w duchu pietystycznym dzieło teologiczne pt. *Ordnung des Heils*³⁸, które bez zgody seniorów Mini-

³⁶ Por. Praetorius, *Danziger Lehrer Gedächtniß* (zob. przyp. 33), s. 6, 14, 79, 80; G. Reyger, *Nachricht von dem Leben Herrn Paul Swietlicki, Pastoris an der Johanniskirche in Danzig*, [w:] *Neue Sammlung von Versuchen und Abhandlungen der naturforschenden Gesellschaft in Danzig*, t. 1, Danzig 1778, s. 291–296.

³⁷ Termin zaczerpnięty wprost z teologii pietyzmu („Wiedergeborene”, „Wiedergeburt”).

³⁸ Pismo zostało wznowione dwukrotnie w 1749 oraz 1752 r.

sterium rozpowszechniane było podczas katechizacji młodzieży. Świetlicki wyłożył w nim własną interpretację nauki o porządku zbawienia i łasce Bożej, którą uznano jednak za konglomerat doktryny luterkańskiej i reformowanej, stojący na granicy prawowierności i heterodoksji. Trudno było tu uniknąć porównań do nauki pietystów, zwłaszcza iż opisywana praktyka religijna wymagała od wierzących świadomego i głębokiego uczestnictwa we wszechstronnej formacji chrześcijańskiej. Oliwy do ognia dołało ponadto kazanie Świetlickiego na uroczystość Objawienia Pańskiego w 1748 r., w którym ogłosił on nawrócenie Żydów³⁹, a także późniejsze próby katechizowania młodzieży poza przestrzenia kościelną, wykazujące nieuchronne podobieństwo do *Collegia pietatis* znienawidzonych przez teologów ortodoksyjnych. Działalność duszpasterska Świetlickiego do złudzenia przypominała niegdysiejsze, kontrowersyjne poczynania pietystów. Po serii żmudnych przesłuchań, wzajemnych oskarżeń i apeli o odrzucenie błędnej nauki, po ostatecznym rozpatrzeniu jego sprawy dnia 9 września 1747 r. Rada Miasta uznała, iż w odniesieniu do wydanego przez siebie pisma zasadniczo trwa on w zgodności nauki wiary⁴⁰, a rok później zaleciła zakończyć spór.

Personalne przepychanki teologów gdańskich uznane zostały wprawdzie za istotne znieważenie powagi urzędu kaznodziejskiego Kościoła, lecz okupione załem podlegały zapomnieniu („mortifiziert”). Warto jednocześnie podkreślić, iż Rada podjęła decyzję o stałym nadzorowaniu nauczania kościelnego tak, by nie doszło do kolejnych odstępstw od doktryny Lutra⁴¹. W ten sposób, mimo wątpliwości teologicznych, *Ordnung des Heils* Świetlickiego nadal pozostawało w użyciu katechetycznym i usankcjonowało w pewien sposób możliwość dokonywania indywidualnych interpretacji doktryny zamiast wykorzystania oficjalnego wykładu z katechizmu gdańskiego.

³⁹ Zob. J. Doktor, *W poszukiwaniu żydowskich kryptochrześcijan. Dzienniki ewangelickich misjonarzy z ich wędrówek po Rzeczypospolitej w latach 1730–1747*, Warszawa 1999; tenże, *Misjonarze i Żydzi w czasach mesjańskiej zawieruchy 1648–1792*, Warszawa 2012.

⁴⁰ Por. *Unpartheyische Kirchen–Historie Alten und Neuen Testamentes, Darinnen von der Lehrer und anderer Scribenten Leben und Schrifften, von der Lehre aller Religionen und denen darüber geführten Streitigkeiten, vom Gottesdienst, Kirchenregiment, Ketzereyen und Trennungen, vom äuserlichen und innerlichen Zustande der Kirchen und von den dahin gehörigen Nebensachen aufrichtig gehandelt wird*, cz. 3: *Die Geschichte vom Jahr nach Christi Geburt 1730 bis 1750*, Jena 1754, s. 1307–1312.

⁴¹ Por. Schnaase, *Geschichte der evangelischen Kirche Danzigs* (zob. przyp. 19), s. 641–643.

W połowie XVIII stulecia gaśnie zaangażowanie teologów gdańskich w kontrowersje wyznaniowe. Brak późniejszej aktywności w tym zakresie powiązany był z pewnością z coraz intensywniejszym zajmowaniem się myślą oświeceniową, gdzie działalność apologetyczna i polemiczna schodziła na dalszy plan, ustępując miejsca zadaniom ogólnorozwojowym, na wskroś humanistycznym i utylitarnym. Ostatnim echem pietyzmu, a raczej jego reminiscencją, było pismo Ernsta Augusta Bertlinga (1721–1769), rektora i profesora teologii w Gimnazjum Akademickim oraz pastora kościoła Świętej Trójcy w Gdańsku, pt. *Deutliche und mit den eigenen Worten Orthodoxer Theologen Ausgefertigte Vorstellung* (1756)⁴², w którym podjął się on obrony nauki ortodoksyjnej przede wszystkim względem kalwinizmu i katolicyzmu, choć nie pominął jaskrawych porównań do pietyzmu. Nie należał jednak do jego przedstawicieli.

Podsumowując powyższe rozważania, warto odnotować, iż ruch pietystyczny pełnił w Gdańsku co najwyżej rolę drugoplanową. Uwarunkowania religijno-kulturowe tego miasta w sposób nieoficjalny umożliwiły tu pojawienie się wyłącznie umiarkowanego wariantu pietyzmu, który nie mógł usankcjonować zjawisk niezgodnych z ponad stuletnią tradycją luterską. W następstwie tego nie było przyzwolenia ani na organizowanie życia wspólnotowego poza przestrzenią kościelną, ani na inspirowanie wiernych do podejmowania indywidualnych wysiłków o walorach katechetycznych (jak prywatna lektura i interpretacja Pisma świętego czy prowadzenie nabożeństw przez osoby do tego nieasygnowane). Jednocześnie należy zauważyć, iż zwolennicy nauki Philippa Jakoba Spenera w dużej mierze pozostawali anonimowi, a ci, których odnotował materiał historiograficzny, przeważnie nigdy nie przyznali się do zmiany optyki chrześcijańskiej, lecz usilnie trwali w przekonaniu własnej prawowierności, wskazując co najwyżej na zalety pewnych pietystycznych rozwiązań duszpasterskich. Dlatego też w przypadku Gdańska mówić można nie tyle o ożywionym centrum pietystycznym w Prusach Królewskich, lecz co najwyżej o mniej lub bardziej udanych próbach swoistej dynamizacji życia chrześcijańskiego i aktywizacji laików, by doświadczać oni wiary i relacji z Bogiem w sposób bardziej uświadomiony, dojrzały, w poczuciu odpowiedzialności za siebie nawzajem i za swoje zbawienie. Constantin Schütz, Ernst Lange, Johann Georg Abicht czy Paweł Świetlicki stanowią przykłady takiego właśnie zaangażowania, mającego na celu odnowę praktyki religijnej w lokalnym Kościele

⁴² Bertling, *Deutliche und mit den eigenen Worten Orthodoxer Theologen Ausgefertigte Vorstellung* (zob. przyp. 4).

gdańskim. Nawet jeśli ich działalność kaznodziejska nie pozostawiła większego śladu w teksturze luterańskich gmin gdańskich, to jednak w pewien sposób skłoniła ich przedstawicieli do zwrócenia uwagi na problemy zbyt skostniałego ewangelicyzmu, który być może nie był już na tyle wydolny, by unieść ciężar postulatów zgodnych z duchem czasu i faktycznie potrzebował odnowienia.

Bibliografia:

I. Material źródłowy

1. Bertling E. A., *Deutliche und mit den eigenen Worten Orthodoxer Theologen Ausgefertigte Vorstellung Was die Lutherische Kirche von der Kraft der Heil. Schrift lehre und nicht lehre?*, Danzig 1756.
2. Carpsov J. B., *Außführliche Beschreibung Des Unfugs / Welchen Die Pietisten zu Halberstadt im Monat Decembri 1692. ümb die heilige Weyhnachts-Zeit gestiftet. Dabey zugleich von dem Pietistischen Wesen in gemein etwas gründlicher gehandelt wird*, [s.l.] 1693.
3. *Das Unvergleichliche Bild Orthodoxorum Orthodoxissimi: i. e. Dn. D. Samuelis Schelwigii, Prof. Past. ac Rect. Gymn. Gaedan. Welches ehemals schriftlich von Dem Wohl-Edlen / Vesten und wohlweisen Herrn Ernst Langen / Raths-Verwandten und Richtern der alten Stadt Dantzig / sehr nette mit den naturalsten Farben in dieser Retorsion und Apologia gestellet / Itzo aber der curiösen Welt zum Nachsinnen zum Druck befördert von Einem Liebhaber der Catholischen Wahrheit / F. F., Amsterdam 1700.*
4. *Declaratio E. Rahts / aus Schluß Sämbtl. Ordnungen / der Stadt Dantzig; Die Streitigkeiten Zwischen Hn. D. Samuel Schelguig und Hn. Constantin Schützen belagende*, Danzig 1695.
5. Fischer J. L., *Das im Segen bleibende Bedächtnüß / Zur letzten und wohl-verdienten Ehre / Dem weiland Hoch-Ehrwürdigen / in Gott andächtigen und Hochgelahrten HERRN Constantin Schützen / Durch die Gnade GOTTes in das zwey- und dreyszigste Jahr bey der Ober-Pfarr-Kirchen zu S. Marien in Dantzig / Hoch-verdienten PASTORI, Als Dessen entseelter Körper Anno 1712. den 28. April. mit Christ-üblichen Ceremonien Bey Volck-reicher Begleitung Zu Seiner Ruhe-Kammer gebracht wurde / In einer Aus den Worten Pauli Philipp. III, v. 13.14.15. und 16. gehaltenen Christl. Leich-Predigt [...]*, Danzig 1712.
6. *Gründliches und wolgesetztes Bedencken / Von der Pietisterey: Welches Zum Unterricht und Warnung / für die Christl. Gemeine / hier und an andern benachbarten Orten / Nebst Einer Vorrede / Dem öffentlichen Druck übergiebet / Und zu bedachtsamer Lesung und fleißiger Behertzigung / wolmeinend recommendiret / D. Samuel Schelwig / Des Athenäi in Dantzig Rector, der Gemeinde zur H. Dreyfaltigkeit Pastor / und S. S. Theol. Professor, Dantzig 1693.*
7. Jöcher Chr. G., *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*, t. 1–4, Leipzig 1750–1751.
8. Jöcher Chr. G., *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*, t. 3, Delmenhorst 1810.
9. Praetorius E., *Danziger Lehrer Gedächtniß, bestehend in einem richtigen Verzeichniß der Evangelischen Prediger in der Stadt und auf dem Lande vom Anfange der*

Evangelischen Reformation bis itzo. Nebst einem Anhang derer Professoren am Gymnasio, und vermehrtem Verzeichniß der seit Anno 1709 hieselbst von E.E. Ministerio U.A.C. tentierten Studiosorum Theologiae, Berlin, Stettin und Leipzig 1760.

10. Reyger G., *Nachricht von dem Leben Herrn Paul Swietlicki, Pastoris an der Johanniskirche in Danzig, [w:] Neue Sammlung von Versuchen und Abhandlungen der naturforschenden Gesellschaft in Danzig, t. 1, Danzig 1778, s. 291–296.*
11. Schelwig S., *Denvciation, gegen Herrn Constantin Schützen / Pfarern zu S. Marien / unter dem Titul Catalogi Errorum, Das ist Eines Registers Der Irrthümer / Vor E. WolEdlen und Hochweisen Rathe der Stadt Dantzig / Den 30. Augusti 1694. abgelegt von Samuel Schelwigen / SS. Theol. D. Prof. Publ. Athenaei Rectore und zur Heil. Dreyfaltigkeit Pastore, Danzig 1695.*
12. Schelwig S., *Ehren-Rettung / Entgegen gesetzt den unchristlichen Lästerungen / Ernst Langens / Eines abscheulichen Schwärmers / und grimmigen / jedoch ohnmächtigen Feindes / aller treuen Diener Christi / so die Evangelische Warheit wider die falsche Apostel und betrügliche Arbeiter vertheidigen. Im Jahr Christi MDCCIII, [s.l.] [1703].*
13. Schelwig S., *Eine Christliche Predigt / Von Außtreibung Des Schwarm-Teuffels / Am dritten Sonntage in der Fasten / Oculi genandt / Des 1695. Jahres auß Luc XI. 14. seqq. In der Kirchen zur H. Dreyfaltigkeit / bey sehr Volckreicher Versammlung / gehalten von D. Samuel Schelwigen / Prof. Publ. des Athenaei Rectore, und selbiger Kirchen Pastore: Nebenst einem Anhang / worinnen unter andern Von dem schwärmerischen Büchlein / Informatorium Biblicum genandt / kurtze Anregung gethan / Und ein Mittel Zum gütlichen Vergleiche fürgeschlagen wird, Dantzig 1695.*
14. Schelwig S., *Kurtze Wiederholung Der Evangelischen Warheit / Zu einigen Lehr-Puncten / Betreffende die Artickel Vom Gesetz und Evangelio / Vom Glauben und den Wercken / Von der Rechtfertigung und Heiligung. Um der unverantwortlichen Neugierigkeit zu steuern / und die Recht-Gläubige für Gefahr und Schaden zu warnen / Wolmeinend zu Papier gebracht / Von D. Samuel Schelwigen / Des Athenaei in Dantzig Rectore und Professore, wie auch zur H. Dreyfaltigkeit daselbst Pastore, Franckfurt und Leipzig 1695.*
15. Schelwig S., *Pomum Eridos, Das ist: Der unglückseelige Zanck-Appfel / So unter E. Ehrw. Ministerium zu Dantzig gefallen / In einer Manifestation, Remanifestation, Und Nöthigen Anmerkungen bey letztgedachter Schrifft / fürgestellt / Und der Beurtheilung des Christlichen und vernünfftigen LEsers übergeben / von D. Samuel Schelwigen, [s.l.] 1702.*
16. Schelwig S., *Versicherung / Daß seinem Widersacher / dem greulichen iedoch ohnmächtigen Feinde Aller redlich-gesinneten Lehrer im H. Predigt-Ampte / Der Evangelisch-Lutherischen Kirchen / Auff dessen giftige Läster-Schrifft / Retorsio und Apologia genannt / In kurzem / mit Gottes Hülffe / durch den Druck außführlich geantwortet werden solle, Amsterdam 1701.*
17. *Schluß E. Rahts Der Stadt Dantzig / Die zwischen Hn. Ernst Langen / und Hn. D. Samuel Schelwig / wie auch Hn. M. Friedrich-Christian Bücher entstandene Mißhelligkeiten betreffende, Dantzig 1701.*

18. Schütz C., *Apologia Catalogo Schelguigiano Opposita Ad Magnificum Senatam Gedanensem. Das ist: Constantini Schützens / Pastoris an der Ober-Pfarr-Kirchen zu Sanct Marien: Gäntzliche Verantwortung / Wider den von Hr. D. Sam. Schelwig aufgebrauchten Catalogum Errorum Schützionorum*, Danzig 1695.
19. Schütz C., *Christliche Erinnerung An die Evangelische Lutherische Gemeine in Dantzig / Wider einen ausländischen Verläumbder / Aus freudiger Bezeugung Eines guten Gewissens / Der Warheit zur steuer / Gestellet von Constantino Schützen / Pastore an der Ober-Pfarr-Kirchen*, Dantzig 1693.
20. Schütz C., *Gründliche Vorbereitung Zu der gäntzlichen Verantwortung / Weßwegen die Christl. Gemeine ist versichert worden: Betreffend das Informatorium Biblicum, und den Anhang / bey der Predigt Hrn. D. Samuel Schelguigs / Die Er von Austreibung des Schwarm-Teuffels gehalten: Sammt einer Abfertigung Der Erinnerung: gestellet von Constantino Schützen / Pastore an der Ober-Pfarr-Kirchen*, Dantzig 1695.
21. Schütz C., *Heilsame Artzeney Gegen Herr Doct. Samuel Schelwigs / eigenen und eingemachten Zanck-Appfel: Den Giffit seiner lüsternden und beißigen Zähne Damit abzureiben: Aus der Wahrheit in der Furcht Gottes zubereitet und fürgetragen von Constantino Schützen / Pastore an der Ober-Pfarr-Kirchen*, [s.l.] 1702.
22. Schütz C., *Versicherung An die Christliche Gemeine / Daß eine gründliche und gnugsame Verantwortung Wider Hr. D. Sam. Schelguigs ungegründete Auflagen bald folgen soll*, [s.l.] [1695].
23. Spener Ph. J., *Pia desideria oder herzliches Verlangen nach gottgefälliger Besserung der wahren evangelischen Kirche*, Frankfurt/M. 1675.
24. *Unpartheyische Kirchen-Historie Alten und Neuen Testamentes, Darinnen von der Lehrer und anderer Scribenten Leben und Schrifftten, von der Lehre aller Religionen und denen darüber geführten Streitigkeiten, vom Gottesdienst, Kirchenregiment, Ketzereyen und Trennungen, vom äuserlichen und innerlichen Zustande der Kirchen und von den dahin gehörigen Nebensachen aufrichtig gehandelt wird, cz. 3: Die Geschichte vom Jahr nach Christi Geburt 1730 bis 1750*, Jena 1754.

II. Opracowania

1. Anemüller B., *Abicht, Johann Georg*, [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie*, t. 1, Leipzig 1875, s. 20–21.
2. Bertling A., *Schütz, Constantin S.*, [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie*, t. 33, Leipzig 1891, s. 116–117.
3. Cieślak K., *Między Rzymem, Wittenbergą a Genewą. Sztuka Gdańska jako miasta podzielonego wyznaniowo*, Wrocław 2000.
4. Doktor J., *W poszukiwaniu żydowskich kryptochrześcijan. Dzienniki ewangelickich misjonarzy z ich wędrówek po Rzeczypospolitej w latach 1730–1747*, Warszawa 1999.
5. Doktor J., *Misjonarze i Żydzi w czasach mesjańskiej zawieruchy 1648–1792*, Warszawa 2012.
6. Górska L., *Samuel Schelwig als Gegner pietistischer Tendenzen im Danzig des 17. und 18. Jahrhunderts*, „Westpreußen-Jahrbuch” 64(2014), s. 57–66.
7. Górska L., *Theatrum atrocissimorum factorum. Religiöse Pestbewältigung in Danzig 1709*, Tönning 2010.

8. Kościelak S., *Dzieje wyznaniowe w Prusach Królewskich w XVI–XVIII w.*, [w:] *Prusy Królewskie. Społeczeństwo. Kultura. Gospodarka. 1454–1772*, red. E. Kizik, Gdańsk 2012, s. 204–263.
9. Kościelak S., *Gdańsk XVI–XVIII wieku – bezpieczna przystań dla religijnych uchodźców? Z dziejów koegzystencji międzywyznaniowej w epoce nowożytnej*, „*Studia Historica Gedanensia*” 5(2014), s. 196–216.
10. Kotarski E., *Gdańskie spory wokół pietyzmu w XVII wieku*, [w:] *Corona scientiarum. Studia z historii literatury i kultury nowożytnej ofiarowane Profesorowi Januszowi Pelcowi*, red. J. A. Chrościcki, J. Głazewski, M. Prejs, K. Mrowcewicz, Warszawa 2004, s. 303–317.
11. Lange, Ernst, [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie*, t. 17, Leipzig 1883, s. 623–624.
12. Lau F., *Abicht, Johann Georg*, [w:] *Neue Deutsche Biographie*, t. 1, Berlin 1953, s. 19–20.
13. Lewandowska L., *Danzig inmitten konfessioneller Lehrstreitigkeiten im 17. Jahrhundert*, [w:] *Reformatio Baltica. Kulturwirkungen der Reformation in den Metropolen des Ostseeraums*, red. H. Assel, J. A. Steiger, A. E. Walter, Berlin–Boston 2018, s. 511–521.
14. Lewandowska L., *Dr. Samuel Schelwigs „Itinerarium Antipietisticum” von 1695*, [w:] *Reisen, Wahrnehmen, Kommunizieren im deutsch-polnischen Kontext in der Frühen Neuzeit: Festschrift zum 65. Geburtstag von Prof. Dr. Włodzimierz Zien-tara*, red. J. Kodzik, A. Mikołajewska, Bremen 2019, s. 99–118.
15. Lewandowska L., *Kampf gegen den pietistischen „Schwarm-Teuffel”. Zu Samuel Schelwigs Streitschriften aus dem Danzig des 17. und 18. Jahrhunderts*, [w:] *Jahrbuch des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im Östlichen Europa*, t. 22: *Reformation*, Oldenburg 2015, s. 175–187.
16. Lewandowska L., *Odezwa berlińskiego teologa Philippa Jakoba Spenera do pastora Bartholomäusa Krasselta z roku 1733 dotycząca roli Pisma Świętego*, [w:] *Schriftlichkeit. Beschreibung und Interpretation von Quellen. Festschrift zum 70. Geburtstag von Professor Janusz Tandecki / Piśmiennictwo. Opisywanie i interpretacja źródeł. Studia ofiarowane Profesorowi Januszowi Tandeckiemu w 70. Rocznicę urodzin*, t. 3, red. R. Skowrońska, K. Kopiński, H. Flachenecker, Toruń 2020, s. 205–219.
17. Lewandowska L., *Praktyczne chrześcijaństwo. Studium gdańskich sporów piety-stycznych 1692–1703*, Toruń 2020.
18. Lewandowska L., *Samuel Schelwig (1643–1715). Dem (un)bekanntem Danziger zum dreihundertsten Todestag. (Nie)znanemu gdańszczaninowi w trzechsetną rocz-nicę śmierci*, Toruń 2015.
19. Lewandowska L., *Zwischen der lutherischen Orthodoxie und dem Pietismus in Danzig im Ausgang des 17. Jahrhunderts*, [w:] *Documenta Pragensia XXXIII (Město v převratech konfesionalizace v 15. až 18. století)*, Praha 2014, s. 483–505.
20. Matwijowski K., *Badania nad dziejami pietyzmu na Śląsku*, „*Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia*” 109/1501(1993) (*Studia i materiały źródłowe z dziejów nowożytnych*, red. K. Matwijowski), s. 45–54.
21. Matwijowski K., *Pietyści a Konwencja w Altranstädt*, „*Acta Universitatis Wra-tislaviensis. Historia*” 178/3148(2009) (*Religia i polityka. Kwestie wyznaniowe i konflikty polityczne w Europie w XVIII wieku*, red. L. Harc, G. Wąs), s. 209–214.

22. Matwijowski K., *Studia i szkice z dziejów protestantyzmu na Śląsku*, Wrocław 2015.
23. Matwijowski K., *Z działalności pietystów w księstwie cieszyńskim*, „Śląski Kwartalnik Historyczny ‘Sobótka’” 17/2(1962), s. 165–189.
24. Matwijowski K., *Z dziejów pietyzmu na Śląsku (oddziaływanie ośrodka hallskiego na śląskich protestantów)*, „Śląski Kwartalnik Historyczny ‘Sobótka’” 3/4(1982), s. 542–550.
25. Matwijowski K., *Z dziejów pietyzmu na Śląsku ze szczególnym uwzględnieniem Ziemi Oleśnickiej*, [w:] *Milenium Kościoła na Śląsku. Materiały sympozjum zorganizowanego przez Katedrę Historii Kościoła i Patrologii Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego w dniu 31 maja 2000 roku*, red. J. Kopiec, Opole 2000, s. 147–153.
26. Neumeyer H., *Die evangelischen Kirchen im Königlichen Preußen*, [w:] *Handbuch der Geschichte Ost- und Westpreußens*, cz. II/1: *Von der Teilung bis zum Schwedisch-Polnischen Krieg 1466–1655*, red. E. Opgenoorth, Lüneburg 1994, s. 161–166.
27. Neumeyer H., *Kirchengeschichte von Danzig und Westpreußen in evangelischer Sicht*, t. 1–2, Leer 1971.
28. Rhesa L., *Kurzgefaßte Nachrichten von allen seit der Reformation an den evangelischen Kirchen in Westpreußen angestellten Predigern auf Veranstaltung des Königlich Consistoriums*, Königsberg 1834.
29. Salmonowicz S., *Pietyzm na Pomorzu polskim oraz w Wielkopolsce w pierwszej połowie XVIII wieku*, „Roczniki Humanistyczne” 27(1979), z. 2, s. 95–105.
30. Scherf J., *Nacht aus Licht: 526 geistliche Abendlieder und -gedichte aus 5 Jahrhunderten*, Norderstedt 2020.
31. Schnaase E., *Geschichte der evangelischen Kirche Danzigs actenmässig dargestellt*, Danzig 1863.
32. Spener F. J., *Pia desideria*, Bielsko-Biała 2014.

Liliana Lewandowska – doktor nauk humanistycznych i licencjat rzymski, filolog germański, teolog, bibliotekoznawca. Zatrudniona w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu na stanowisku sekretarza naukowego. Zainteresowania badawcze koncentrują się wokół zagadnień: historia Kościoła ewangelickiego w Gdańsku w XVII–XVIII w., pietyzm, literatura budująca.